

Mühazirə № 1

Mövzu: “Türk dillərinin müqayisəsi” fənninə giriş

Plan

1. “Türk dillərinin müqayisəsi” fənninin mövzusu, məqsəd və vəzifələri.
2. Dillərin morfoloji təsnifi;
 - 2.1. Amorf dillər;
 - 2.2. Aqlütinativ (iltisqa) dillər;
 - 2.3. Flektiv dillər;
 - 2.4. İnkorporlaşan dillər.

1. “Türk dillərinin müqayisəsi” fənninin mövzusu, məqsəd və vəzifələri

“Türk dillərinin müqayisəsi” fənni türk dillərinin quruluşunu, keçdiyi inkişaf dövrlərini, qohumluğunu və müqayisəli təhlilini, təsnifini və tədqiqini, yazılı mənbələrini və s. məsələləri öyrənir.

“Türk dillərinin müqayisəsi” fənninin tədrisində əsas məqsəd türk dillərinin təsviri və müqayisəli şəkildə öyrənməklə bu dillər arasındakı fonetik, leksik, morfoloji-tipoloji (quruluş) və geneoloji (kök) yaxınlıqları, qohumluğu müəyyən etmək olur. Eyni zamanda türk dillərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək asanlaşır. Türk dillərinin inkişafı prosesində baş verən fərqli cəhətlər də ortaya çıxır. Həm də türk dillərinin qohumluğunun fonetik, leksik və qrammatik səviyyəsi müəyyən olunur. Bununla da türk dillərinin qohum olmayan dillər arasında tutduğu yer, mövqe məsələsi də meydana çıxır.

“Türk dillərinin müqayisəsi” fənninin bir sıra vəzifələri vardır:

I. Türk dillərinin keçdiyi inkişaf tarixini öyrənmək;

II. Türk dillərinin quruluşunu öyrənmək;

III. Türk dillərinin yayıldığı coğrafi arealı öyrənmək;

IV. Türk dillərinin qohumluğu barədə mövcud olan Ural-Altay, Altay, Turan, Skif dillər cərəyanlarını öyrənmək və s.

Türk xalqları dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayırlar. Onlar Avropa və Asiya ərazilərinin sakinləri arasında mühüm yer tuturlar. Türk xalqları Azərbaycanda, Türkiyədə, Kiprdə, Suriyada, İraqda, Livanda, Səudiyyə Ərəbistanında, Bolqarıstanda, keçmiş Yuqoslaviya ərazisində, Yunanıstanda, Rumıniyada, Fransada, İngiltərədə, Almaniyada, İtaliyada,

Belçikada, İsveçrədə, Amerikada, Argentinada, Çində, Peruda, Avstraliyada, İranda, Əfqanıstan-da, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Çində, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Monqolustanda, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Unraynada, Litvada, Moldovada, Dağıstanda, Gürcüstanda, Yakutiya, Tuva, Xakas, Altay Muxtar Respublikalarında və digər yerlərdə öz dillərini, adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini yaşatmaqla yanaşı, həm də inkişaf etdirirlər. ***Yer üzərində türk xalqlarının sayı 250 milyondan çoxdur.*** Onların böyük bir qismi isə hal-hazırda Müstəqil Dövlətlər Birliyində yaşayırlar.

Ərazi baxımında türk xalqlarına aid coğrafi koordinatların geniş xəritəsi göstərir ki, indi onların əlaqələrinin genişlənməsinə böyük ehtiyac vardır.

Son dövrlərdə türk xalqları arasındakı əlaqələr genişlənir və gündən-günə güclənir. Artıq müasir dövrdə türkdilli dövlətlərin sayı artmışdır. Bu da bir faktdır ki, keçmiş Sovetlər İttifaqında yaşayan türk xalqları müstəqilliklərini elan edərək dünya dövlətləri sırasında mühüm yerlərdən birini tuturlar.

Tarix boyu dünyanın dil ailələri içərisində türk dillərinin özünəməxsus yeri olmuşdur. Müasir dövrdə isə bu yerin çəkisi və rolu daha çox hiss olunur. Odur ki, hazırda türkdilli dövlətlərə, o cümlədən türk dillərinə qarşı maraq türkologiya elminin qarşısında duran məqsəd və vəzifələri birə-beş qat artırır.

Türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da, uzun illər boyu fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxartmışdır. Ona görə də türk dillərinin hər biri, demək olar ki, fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən özünəməxsus ümumiləşdirici əlamətlər əsasında qruplaşdırılır:

I. Oğuz qrupu türk dilləri: Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, mesxeti və balkan türklərinin dilləri;

II. Qıpçaq qrupu türk dilləri : qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay, kırım-tatar dilləri;

III. Bulqar qrupu türk dilləri : kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qumuq, karaim dilləri;

IV. Karluq-uyğur qrupu türk dilləri: özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri;

V. Uyğur-oğuz qrupu türk dilləri: tuva, tofalar (*karaqas*), xakas, Barabın və Çulum tatarlarının dilləri;

VI. Çuvaş və yakuqrupu türk dilləri: çuvaş və yakut dilləri.

Bu qrupların fonetik, leksik, qrammatik quruluşları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin öyrənilməsində "Türk dillərinin müqayisəsi" fənninin mühüm rolu vardır.

Müasir türk dillərinin fonetik,leksik sistemini və qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsəmək üçün müqayisəli metoda xüsusi fikir vermək lazımdır.Müqayisəli metodla **türk,monqol,tunqus,mancur** və s.dillərin qohumluğu məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış,tədqiq olunmuşdur.Altay dillərinə daxil olan türk,monqol,tunqus,mancur dilləri müqayisəli şəkildə öyrənilməklə onların inkişafı tarixində Ural-Altay və Altay mərhələlərini sübut etmişdir.Bu mərhələdə fin-uqor,monqol,tunqus və mancur dilləri türk dilləri ilə bir qrupda olmuşdur.Ural-Altay mərhələsinin adına uyğun olaraq Ural-Altay cərəyanı meydana çıxmışdır.**Ural-Altay cərəyanına** görə,fin dilləri — macar,mansi,xanti;monqol dilləri — monqol,buyrat,kalmık,dunsyan,baon,daqur;tunqus dilləri — tunqus,even,negidal;mancur dilləri — mancur,nanay,udey,ulç,oroç dilləri türk dilləri ilə genioloji cəhətdən qohumdurlar.Ural-Altay cərəyanının əsası İ.T.Stralenberq tərəfindən qoyulmuşdur.

Altay mərhələsində türk,monqol,tunqus,mancur dilləri ayrıca bir qrupa ayrılmış və Altay dilləri qrupu yaratmışdır.Bu mərhələnin adına uyğun cərəyan meydana çıxmışdır.Bu cərəyanın tərəfdarlarına görə,türk.monqol,tunqus və mancur dilləri bir qrupa daxil olan qohum dillərdir.

Bundan başqa,türkn dillərinin qohumluğu barədə Skif və Turan dilləri cərəyanı da yaranmışdır.Bu cərəyanların tərəfdarları tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji tədqiqat metodları əsasında öz fikirlərini,mülahizələrini sübuta yetirməyə çalışmışlar.Hər iki metod müqayisə yolu ilə türk dillərinin,o cümlədən türk dilləri ilə qohum olan dillərin oxşar,fərqli xüsusiyyətlərini də üzə çıxarmışdır.Bunların hamısı onu göstərir ki,dil ailələrini,o cümlədən türk dillərini methodsuz və systemsiz öyrənmək mümkün deyildir.Bu baxımdan “Türk dillərinin müqayisəsi” fənni müqayisəli metoda əsaslanmaq müasir türk dillərinin yaxşı mənimsənilməsinə geniş şərait və imkan yaradır.

2.Dillərin morfoloji təsnifi

Dillər morfoloji təsnifə görə dörd qrupa bölünür:

1) Amorf dillər;2) Aqlütinativ (iltisəqi) dillər; 3) Flektiv dillər; 4) İnkorporlaşan dillər.

2.1.Amorf dillər

“**Amorf**”sözü yunan mənşəlidir: **a** inkarlığın əlaməti,**morf** “forma” deməkdir. Beləliklə, amorf sözü formasız mənasındadır.

Amorf dillərin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

Birincisi,amorf dillərdə morfoloji göstəricilər,şəkilçilər çox azdır;

İkincisi,bu dillərdə şəkilçilər az olduğu üçün vurğunun rolu daha böyükdür;

Üçüncüsü, amorf quruluşlu dillərdə bir söz kökü müxtəlif nitq hissəsi kim – isim, sifət, feil kimi çıxış edir. Belə hesab olunur ki, amorf dillərin morfolojiyası, o cümlədən bu dillərin nitq hissələri tam şəkildə formalaşmamışdır.

Dördüncüsü, amorf dillərdə zəngin qrammatik formalar olmadığına görə sözlər arasındakı qrammatik əlaqəni şəkilçilər deyil, sözlər yerinə yetirir. Belə ki, sözlər qrammatik əlaqəni yaratmaq üçün bəzən öz müstəqilliyini itirir, şəkilçilər kimi sözlər arasında qrammatik cəhətdən əlaqələnməyə xidmət edir.

Müasir dövrdə amorf dillərə məxsus olan xüsusiyyətləri çin, tibet, koreya, vyetnam və s. dillər az-çox qoruyub saxlamışdır.

2.2. Aqlütinativ (iltisəqi) dillər

Aqlütinativ (iltisəqi) dillər amorf dillərdən fərqli olaraq zəngin morfoloji göstərici ilə fərqlənir. *Aqlütinativ* latın mənşəli sözdür və “birləşdirmək, yapışdırmaq” mənasını bildirir. Bu cür dillərdə şəkilçi sözün kökünə qoşulur. “Bitişdirmək, yapışdırmaq” mənası da bununla bağlıdır.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili morfoloji bölgüsünə görə aqlütinativ (iltisəqi) dillərə daxildir. Aqlütinativ dillər iltisəqi dillər də adlanır. Aqlütinativ (iltisəqi) dillərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

I. Aqlütinativ (iltisəqi) dillərdə söz kök və şəkilçilərə ayrılır. Təbii ki, bu, türk dilləri üçün də xarakterikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində bir sıra sözlər tarixən asemantikləşdiyindən kök və şəkilçiyə ayrılma bilmir. Məsələn, Azərbaycan dilində *oracaq, ordu, uzaq, uzun* və s. sözlər asemantikləşmişdir. Bu cür sözlər tarixən mövcud olmuş *or-* və *uz-* köklərinin asemantikləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Yaxud bəzi sözlərdə kök və şəkilçi birləşmişdir: *ağla, saxla* və s. Bəzi sözlərdə isə iki söz birləşərək sadələşmişdir: *axsaq* (ayaq—saxla), *aparmaq* (al—varmaq) və s. Bu, qədim hadisədir.

II. Aqlütinativ (iltisəqi) dillərin morfoloji quruluşu üçün önlüklər xarakterik deyildir. Yəni bu dillərdə önlüklər iştirak etmir. Yalnız saylar sözün əvvəlində qeyri-müəyyənlik bildirən artıqlıq funksiyasında işləyə bilər. Məsələn, *az adam, çox kitab* və s.

Aqlütinativ (iltisəqi) dillərdə önlüklər alınma sözlərdə özünü göstərir: *bivəfa, bihal, bihuş, namünasib, namərd* və s.

III. Aqlütinativ (iltisəqi) dillərə məxsus olan sözlərdə vurğu bir qayda olaraq sonuncu hecaya düşür. Məsələn, *ata', oğul', gəl', bil'* və s. Məlumdur ki, türk dillərindəki şəkilçilərin bir çoxu vurğu qəbul edir. Ona görə də vurğu qəbul edən şəkilçilər sözə qoşulduqda vurğu sondakı şəkilçinin üzərinə düşür. Məsələn, Azərbaycan dilində: *dinlə-dinləyir', öyrət-öyrətmək', çiçək-çiçəklik'* və s.

IV.Aqlütinativ (iltisəqi) dillərdə kökdən sonra gələn şəkilçilərin köməyi ilə sözlər dəyişir.Sözə sözdüzəldici şəkilçi qoşulduqda yeni mənalı söz yaranır:*əki-çi,dəmirçi.balıqçı* və s.

Sözdəyişdirici şəkilçi artırıqda isə sözün mənasında deyil,formasında dəyişiklik əmələ gəlir:*kitab-lar,ev-ə,dəniz-də,dost-um* və s.

Sözə qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin yeri məqbul bir qaydaya uyğun gəlir.Belə ki,əgər sözdə həm sözdüzəldici,həm də sözdəyişdirici şəkilçi varsa,əvvəlcə sözdüzəldici,sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi işlənir:*əkin-çi-lər,üzüm-çülər,neft-çi-lər* və s.

V.Aqlütinativ (iltisəqi) dillərdə qrammatik cins iştirak etmir.Bu dillərdə qrammatik cins göstəriciləri olmadığı üçün belə bir kateqoriya da yoxdur.

VI.Aqlütinativ (iltisəqi) dillərdə sözyaratma imkanları zəngindir.Ona görə də hər hansı sözə bir və bir neçə sözdüzəldici şəkilçi artırmaq mümkündür: *duz-duzlu,susu-sulu;yağ-yağlı-yağlılıq,üzüm-üzümçü-üzümçülük;ək-əkin-əkinçi-əkinçilik,yaz-yazı-yazıçı-yazıçılıq* və s.

2.3.Flektiv dillər

Flektiv sözü latın mənşəlidir və “*əyilmək,dəyişmək.başqasına keçmək*” mənasını bildirir.

Flektiv dillərdə də aqlütinativ (iltisəqi) dillərdə olduğu kimi zəngin morfoloji göstəricilər,şəkilçilər vardır.Lakin flektiv dillərdə aqlütinativ (iltisəqi) dillərdən fərqli olan özünəməxsus xüsusiyyətlər,əsasən ,aşağıdakı kimidir:

Birincisi,flektiv dillərdə köklə şəkilçinin sərhəddi yoxdur;

*İkincisi,flektiv dillərdə söz köklərində səslərin dəyişməsi nəticəsində mənə da dəyişir.Məsələn,rus dilində **druq**-dost,**druzya**-dostlar;alman dilində **bruder**-qardaş,**brüder**-qardaşlar və s.*

Flektiv dillərə alman,rus,ingilis,latın,ərəb,yəhudi və s.dilləri misal göstərmək olar.

2.4.İnkorporlaşan dillər

İnkorporlaşan sözü latınca “*birləşmək*” deməkdir.

Bu cür dillərdə bir neçə söz morfoloji yolla birləşir və cümləni əmələ gətirir.Söz ilə cümlənin sərhəddi ,sanki eyniləşir,qrammatik cəhətdən tərtib edilmiş bu və ya digər bir söz özündə həm mübtədə,həm də tamamlıq və təyini birləşdirir.Məsələn,*ti-vala-nto-ak'* (*Mən bıçaqı çıxartdım*) cümləsində **ti** birinci şəxs təkin prefiksi,**vala** bıçaq sözünün

əsası,*nto* çıxarmaq feilinin əsası,*ak'* isə keçmiş zaman və birinci şəxsi bildirən suffiksidir. Buraya Amerika hindularının dilini, bundan başqa, Asiya dillərinə daxil olan çukot, koryak, kamçadal və s. dilləri misal göstərmək olar.

Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, bütün dillərin morfoloji quruluşu tarixən amorf quruluşlu olmuşdur. Ona görə də amorf dillər daha qədim, ilkin dillər hesab edilmişdir. Sonralar amorf dillərin inkişafı ilə bağlı olaraq aqlütinativ (iltisəqi) və flektiv dillər meydana çıxmışdır.

Ədəbiyyat

1. A. Qurbanov. Dünyanın dil ailələri. Bakı, 1994
2. B. Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2013
3. M. Yusifov. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001
4. Z. Göyalp. Türçülüyn əsaları. Bakı, 1991